

GOVİ-ALTAY AYMAĞINDAKİ RUNİK YAZITLAR VE TAMGALAR¹

Azzaya BADAM* - Genelmaa NAMSRAI** – Bayartuul BATJAV***

Özet

Eski yazıtlar dönemin önemli tarihî faaliyetlerinin tanığı olması açısından çok kıymetlidir. Şimdiye kadar Moğolistan coğrafyasında Eski Türk ve Uygur Dönemi'ne ait 170'e yakın runik yazıt bulunmuştur. Bu yazıtları tespit edildikleri bölgelere göre Batı, Doğu, Kuzey, Güney ve Merkez olarak sınıflandırmak mümkündür. Moğolistan Batı bölgesine ait runik yazıtlara Bayan-Ölgiy, Hovd, Uvs, Govi-Altay ve Zavhan aymaklarını dâhil ediyoruz.

Makalemizde, Govi-Altay aymağında bulunan toplam 18 runik yazıtın okunuşunu, söz varlığını ve bunlarla ilişkili tamgalardan söz etmekteyiz. Bugüne dek bölgenin 7 yerinden 18 runik yazıt bulunmuştur. Bu yazıtlardan ilki olan Biger Yazıtı, 1969 yılında Moğolistan ve Sovyetler Birliği'nin iş birliğinde tarih ve kültür unsurlarının araştırılması amacıyla yürütülmüş "Yazıt Araştırmaları" projesi kapsamında bulunmuştur. Son olarak 2020 yılında proje kapsamında ekip olarak Davirt II Yazıtı'nı tespit ettik. Ayrıca Moğolistan Bilimler Akademisi Arkeoloji Enstitüsünün saha araştırma ekibi de Höşödöt Tolgoi Yazıtı'nı yeniden bulmuştur. Bunlar dışında proje ekibimiz tarafından yazıtlarla ilgili toplamda 95 tamga resminin el kopyası yapılmıştır.

¹ Bu araştırmaya P2019-3731 numaralı burs sözleşmesi çerçevesinde Moğolistan Halk Üniversitesi tarafından fon sağlanmıştır.

* Dr. Öğr. Üyesi, Moğolistan Devlet Üniversitesi Türkoloji Ana Bilim Dalı, azzaya@num.edu.mn, ORCID: 0000-0002-6278-6251.

** Dr. Öğr. Üyesi, Moğolistan Devlet Üniversitesi Türkoloji Ana Bilim Dalı, genelmaa@num.edu.mn, ORCID: 0000-0002-3418-4309.

*** Öğr. Üyesi, Moğolistan Devlet Üniversitesi Moğol Dili ve Dil Bilimi Bölümü, bayartuul@num.edu.mn, ORCID: 0000-0001-8204-4274.

Anahtar Kelimeler: Moğolistan runik yazıtları, tamga, Govi - Altay, Eski Türkçe.

RUNIC INSCRIPTIONS AND *TAMGAS* IN GOVI-ALTAI PROVINCE

Abstract

The great significance of ancient inscriptions is that they become the evidence of that historical period. Approximately 170 runic inscriptions, dating back to Old Turkic, Uighur period, have been registered in the territory of Mongolia so far. These inscriptions can be classified into Western, Central, Eastern, Southern, and Northern regions generally according to where they have been detected and registered. Inscriptions found in Bayan-Ölgii, Khovd, Uvs, Govi-Altai, and Zavkhan provinces are linked with the Mongolian runic inscriptions of the Western region.

In this article, reading, lexicological features and relevant *tamgas* of 18 inscriptions discovered in Govi-Altai province have been studied. As of today, a total of 18 runic inscriptions have been discovered in 7 places of this province. Being the first of these inscriptions, the Biger inscription was discovered in 1969 during the studies of the “Researches on Inscriptions” project which was carried out by Mongolia and the Soviet Union jointly for researching historical and cultural elements. And finally our project team has discovered Davirt II inscription in 2020. Additionally, ground expedition unit of Archeology Institute of the Mongolian Academy of Sciences has rediscovered Höşööt Tolgoi inscription. The research team has completed a hand painting of 95 *tamgas* related to these inscriptions.

Keywords: Mongolian runic inscription, *tamga* (sign, stamp), Govi-Altai, Ancient Turkish.

Giriş

2020 yılında Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü (UNESCO) tarafından “Bilge Tonyukuk Anıtı’nın Dikilişinin 1300. Yıl Dönümü” olarak ilan edilmiştir. Bu münasebetle yurt dışından ve yurt içinden bilim insanları tarafından Moğolistan’da bulunan runik yazıtların bugüne dek araştırılma durumu ile ilgili ve ileride yapılacak araştırmalar hakkında detaylı çalışmaları konu edinen bilimsel kitaplar yayımlanmıştır. Ama Moğolistan coğrafyasında bulunan küçük runik yazıtlar ve bunlarda yer alan tamgalar hakkında özenle yapılmış çalışmaların sayısı henüz çok azdır. Bu makalemizde, Moğolistan’ın batısında yer alan Govi-Altay aymağı bölgesindeki runik yazıtlar ve bunların söz varlığı dışında yazıtlarda bulunan tamgalar ele alınacaktır.

Bugüne dek Govi-Altay aymağının² Biger sumunda Altan Had, Biger, Höşööt Tolgoi yazıtları; Çandmani sumunda³ Şaahar Yazıtı; Tayşir sumunda Da-

² Aymak: Moğolistan’ın idari yapılanmasında “il”.

³ Sum: Moğolistan’ın idari yapılanmasında “ilçe”.

İkinci Yazıt:

Yazıtın birinci satırının uzunluğu 40 cm olup harf yüksekliği 15 cm'dir. İkinci satırın uzunluğu 35 cm, harf yüksekliği ise 12-19 cm arasındadır. İki satır aralığı 1 cm'dir.

Tsend Battulga, her 5 harflik satırın birinci satırını “ ᠠᠯᠤᠨᠬᠠᠳ ~ čök Q W T ~ öçük qut ~ ... *goodness*”; ikinci satırını “ ᠯᠦᠭᠪᠣᠯᠤᠨ ~ L G B Y ᠨ ~ ᠯᠦᠭᠪᠣᠯᠤᠨ ~ *rich*” olarak okumuştur (Battulga, 2005a, s. 2006).

Biz yazıtın birinci satırının okunuşu hakkında hemfikiriz ancak ikinci satırının ilk ᠯ harfinin *l*, dördüncü I harfinin *o* ve ᠨ yani iki ayrı harf olarak okunmasının daha doğru olduğunu düşündüğümüz için yazıtın toplam 11 harften ibaret olduğunu muhakeme ediyoruz. Bu yüzden yazıtı aşağıdaki gibi aktarmak mümkündür:

Birinci satır: ᠠᠯᠤᠨᠬᠠᠳ ~ čök Q W T ~ *çük qut*;

İkinci satır: ᠯᠦᠭᠪᠣᠯᠤᠨ ~ L G B W L ᠨ ~ *luḡ boluḡ*

Prof. Dr. Erhan Aydın kendi makalesinde Yenisey yazıtlarında (Ye 36; Ye 116) geçen “ ᠴᠥ᠋᠋᠋ *Çök*” kelimesi için “*This shamanistic exclamation word, which we think must have been read as čök , was in all likelihood an exclamation during offering feasts.*” şeklinde bir açıklama yapmıştır (Aydın, 2017, s. 16). Biz de bu öneriye katılmaktayız.

Dolayısıyla, Eski Türkçe “*çük qutluḡ boluḡ*” ifadesini Türkiye Türkçesine [= *Çök! Kutlu olsun*] olarak aktarabiliriz.

Görsel 2: Altan Had Yazıtı II

Üçüncü Yazıt:

Yazıtın birinci satırının uzunluğu 25,5 cm, harf yüksekliği 7,5-8 cm arasındadır. İkinci satırın uzunluğu 24 cm, harf yüksekliği 10,5-14,5 cm arasındadır. Satır aralığı 18 cm'dir.

Yazıt 2005 yılında Tsend Battulga tarafından keşfedilmiş olsa da 2020 yılında incelenmiştir.

Tsend Battulga, yazıtın birinci satırını “ᠠᠯᠠᠨᠬᠠᠳᠤᠰᠢᠨ ᠠᠭᠤᠯᠠᠨᠠᠭ ᠠᠭᠤᠯᠠᠨᠠᠭ ᠠᠭᠤᠯᠠᠨᠠᠭ ᠠᠭᠤᠯᠠᠨᠠᠭ” *Eleneg (Ilinig) Apa*”; ikinci satırını “ᠶᠡᠭᠢᠰᠢ ᠶᠡᠭᠢᠰᠢ ᠶᠡᠭᠢᠰᠢ ᠶᠡᠭᠢᠰᠢ ᠶᠡᠭᠢᠰᠢ ᠶᠡᠭᠢᠰᠢ” olarak okumuştur (Battulga, 2020, s. 168). Biz yazıtın bu şekilde okunuşunda hemfikiriz.

Görsel 3: Altan Had Yazıtı III

Biger Yazıtı

Biger sumundan 20 km uzaklıkta Aaragiin Biçigt denilen kaya üzerine yazılmış olan bu yazıtların ilk dördü Moğolistan ve Sovyet Birliği'nin birlikte yürütmüş olduğu Tarih ve Kültür Araştırması Projesi'nde yer alan bilim adamı Maamday Şinehüü tarafından 1969 yılında bulunup incelenmiştir (Şinehüü, 1971). Kendisi yazıtı bulduktan sonra hem harf çevirimi hem de yazı çevirimini yapıp Eski Moğol yazı dili dışında Kazak Türkçesi ve Mançu-Tunguz dilleriyle karşılaştırarak Moğolcaya tercüme etmiştir. Onun yapmış olduğu bu çalışma sonraki ilmî neşirlerde de yer almış ve bilim insanlarınca takip edilerek bilimsel çalışmalarda esas kaynak olarak kullanılmıştır (Gongorjav, 1999, s. 205). Daha sonra Prof. Dr. Tsend Battulga, bu dört yazıttan üçünü yeniden inceleyip okumuştur (Battulga, 2008).

Birinci Yazıt:

Birinci yazıtın satır uzunluğu 19 cm, harf yüksekliği 4,5-5,5 cm arasındadır. İkinci satırın uzunluğu 25 cm olup harf yüksekliği 3-7 cm'dir.

Maamday Şinehüü, yazıtın birinci satırının yazı çevirimini “ᠠᠯᠠᠨᠠᠭᠤᠯᠠᠨᠠᠭ ᠠᠭᠤᠯᠠᠨᠠᠭ ᠠᠭᠤᠯᠠᠨᠠᠭ ᠠᠭᠤᠯᠠᠨᠠᠭ ᠠᠭᠤᠯᠠᠨᠠᠭ” *U Č U R L R J O L Ī ~ UČURLAR JOLĪ*”; ikinci satırının yazı çevirimini “ᠠᠷᠲᠤᠷᠳᠠᠳᠠ ᠠᠷᠲᠤᠷᠳᠠ ᠠᠷᠲᠤᠷᠳᠠ ᠠᠷᠲᠤᠷᠳᠠ ᠠᠷᠲᠤᠷᠳᠠ ᠠᠷᠲᠤᠷᠳᠠ” şeklinde yapıp Moğolcaya “*Učaraysad jam(dur) arbijiba(nemegdebe) ~ Buluşanlar yolda arttı*” olarak tercüme etmiştir (Şinehüü, 1971, s. 37).

Tsend Battulga ise yazıtın birinci satırının harf ve yazı çevirimini “ $\uparrow\downarrow\text{D}\text{H}\text{Y}\text{H}\text{Y}\text{L}\sim\check{\text{c}}\text{WR}\eta\text{R}\text{Y}\text{W}\text{L}\check{\text{i}}\sim\check{\text{c}}\text{ur}\text{a}\eta\text{ar}\text{yoli}^{\text{i}}$ ”; ikinci satırının harf ve yazı çevirimini “ $\uparrow\downarrow\text{H}\text{Y}\text{H}\text{Y}\text{L}\sim\text{WLRTWQDa}\sim\text{olurtuqda}$ ” şeklinde tamamlayıp bu kısmı [= *Chur, he has a path*] olarak okumuştur (Battulga, 2008, s. 72). Ancak bilim adamı Hatice Şirin yazıtın “*çorlar yolu olurtukda* ~ Çorların güzergahında oturduk(/ğumuz)da...” şeklinde okunmasını önermiştir (Şirin, 2016, s.145).

Biz sadece yazıttaki “ $\text{H}\text{Y}\sim\eta\text{R}\sim\text{a}\eta\text{ar}$ ” sözcüğünün Prof. Dr. Tsend Battulga'nın verdiği anlamdan biraz daha farklı olarak [= *Ona doğru (onun yönüne)*] şeklinde aktarılması gerektiğini düşünüyoruz. Öyleyse yazıtın tam anlamı “1. *Çur, tüüniy züg (ter züg) zam n' 2. bühüyd (bayhad) ~ (1. Çur, ona doğru (onun yönüne) yolunu 2. aldığında)*” olacaktır.

Görsel 4: Biger Yazıtı I

İkinci Yazıt:

Toplam 8 harften oluşan bu yazıtın satır uzunluğu 21,5 cm olup harf yüksekliği 3-4,5 cm arasındadır.

Maamday Şinehüü bu yazıtın harf ve yazı çevirimini “ $\text{H}\text{Y}\text{H}\text{Y}\text{L}\text{D}\text{K}\text{M}\text{Z}\sim\text{BALA}\text{IL}\check{\text{A}}\text{DIKM}\check{\text{A}}\text{Z}$ ” şeklinde yapıp “*Barluγ il(el irgen) açilaysan(tusalaysan ügei) ~ Barlag ili (ulusu) yardıma koşmadı (yardım etmedi)*” olarak tercüme etmiştir (Şinehüü, 1971, s. 38). Ama bunu Tsend Battulga “ $\text{H}\text{Y}\text{H}\text{Y}\text{L}\text{D}\text{K}\text{M}\text{Z}\sim\text{b}\eta\text{i}\text{l}\text{d}[\sim\text{t}]\underline{\text{ü}}\text{k}\text{m}\text{z}\sim\text{b}\eta\text{i}\text{eld}[\sim\text{t}]\text{ükm}\check{\text{a}}\text{z}\sim\text{Didn't make me go there / Doesn't pick me up, don't allow me to follow...}$ ” (Battulga, 2008, s. 73-74) olarak okumuştur.

Hatice Şirin yazıtı “*bähilädükümüz*” olarak okumayı teklif edip *bähilä*-sözcüğünün “sevinmek, mutlu olmak, iyi vakit geçirmek” anlamında olduğunu belirtmiştir (Şirin, 2016, s. 145).

Yazıtı “ $\text{H}\text{Y}\text{H}\text{Y}\text{L}\text{D}\text{K}\text{M}\text{Z}\sim\text{b}\eta\text{i}\text{l}\text{d}\underline{\text{ü}}\text{k}\text{m}\text{z}\sim\text{b}\eta\text{i}\text{il}\check{\text{ä}}\text{d}\check{\text{ü}}\text{k}\check{\text{m}}\check{\text{ä}}\text{z}\sim\text{Beni göndermez}$ ” şeklinde okumayı doğru bulmaktayız.

Görsel 5: Biger Yazıtı II

Üçüncü Yazıt:

Yazıtın satır uzunluğu tahminen 63 cm ve harf yüksekliği 6 cm'dir.

Maamday Şinehüü, yazıtı Moğolcaya “ᠮᠠᠮᠠᠳᠠᠢ ᠰᠢᠨᠡᠬᠦᠭᠦ ᠮᠣᠭᠣᠯᠴᠠᠶ᠋᠎ᠠ ᠬᠤᠯᠦᠭ ᠨᠢ ᠵᠣᠷᠲᠢ ᠶ᠋ᠣᠷᠴᠢᠪᠠ (Kölög kendisi [buradan] geçti)” şeklinde aktarmıştır (Şinehüü, 1971, s. 38). Tsend Battulga ise “ᠮᠠᠮᠠᠳᠠᠢ ᠰᠢᠨᠡᠬᠦᠭᠦ ᠬᠤᠯᠦᠭ ᠨᠢ ᠵᠣᠷᠲᠢ ᠶ᠋ᠣᠷᠴᠢᠪᠠ ᠬᠤᠯᠦᠭ ᠠᠨᠠ ᠶᠣᠷᠲᠢ ᠶ᠋ᠣᠷᠴᠢᠪᠠ (Battulga, 2008, s. 74-75) şeklinde okumuştur. Hatice Şirin “kü-lüg ana yortı ~ Külüg ananın çadırı” olarak anlamlandırmıştır (Şirin, 2016, s. 145).

Ama biz yazıtta geçen “ᠬᠤᠯᠦᠭ ᠠᠨᠠ ᠶᠣᠷᠲᠢ” sözcüğünü, cümledeki özneyi yani özel ismi (Külüg) tamamlayan sıfat unsuru görevinde kullanılmış unvan ismi olarak kabul etmenin daha uygun olacağını düşünmekteyiz. “ᠬᠤᠯᠦᠭ ᠠᠨᠠ ᠶᠣᠷᠲᠢ” yani “geçti” kelimesi üzerine “Yazıtların Söz Varlığı Özelliği” kısmında ayrı bir açıklamada bulunacağız. Bundan dolayı cümlemiz, “Külüg Anı [buradan] geçti” şeklinde olacaktır.

Görsel 6: Biger Yazıtı III

Dördüncü Yazıt:

Yazıtın satır uzunluğu 16 cm, harf yüksekliği 1,5-3 cm'dir.

Maamday Şinehüü, yazıtı “ᠮᠠᠨᠢ ᠪᠢᠴᠢᠪᠠ ᠪᠡᠨ ᠶ᠋ᠠᠷᠳᠢᠮᠠ ᠮᠠᠨᠢ ᠪᠢᠴᠢᠪᠠ (Ben yazdım)” olarak okumuştur (Şinehüü, 1971, s. 38).

Ama Tsend Battulga “𐰽𐰺𐰸𐰸” ~ N N B i b ɨ ~ anın abı biɨ ~ *Its hunting was in thousands*” (Battulga, 2008, s. 75) şeklinde okumuştur.

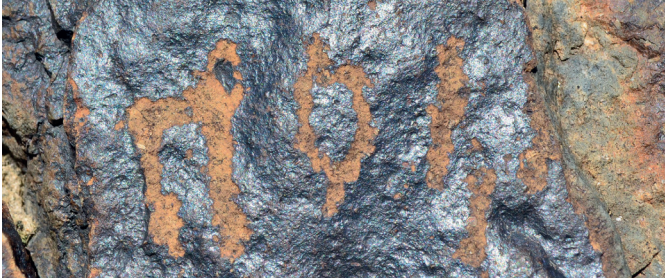

Görsel 7: Biger Yazıtı IV

Beşinci Yazıt:

Yazıtın satırın uzunluğu 6 cm, harf yüksekliği 2,8 cm'dir.

Bu yazıtı Tsend Battulga “𐰽𐰺𐰸𐰸 ... ~ ... G Y Q ~ ...γ ayqa ~ ...*in/of month*” (Battulga, 2008, s. 75-76) şeklinde okumuştur. Yazıtın bulunduğu kaya kırılmış durumdadır. Dolayısıyla yazıtın bazı harflerinin silinmiş olabileceğini düşünmekteyiz.

Görsel 8: Biger Yazıtı V

Altıncı Yazıt:

2020 yılında araştırma grubumuzun bu yazıtların bulunduğu bölgede yaptığı araştırma sonucunda altıncı yazıtı arayıp bulamadığımızı belirtmek gerekmektedir. Ama Tsend Battulga yazıtın o bölgede bulunduğunu dile getirmiş ve yazıtın fotoğrafını göstermiştir. Yazıtı “𐰽𐰺𐰸𐰸 ~ Y L m ~ yalim (≈ yalam [yalma]) ~ *straight, steep (≈ garment, armoured garment)*” (Battulga, 2008, s. 76) şeklinde okumuştur. Ekibimiz altıncı yazıtı bulamadığından yazıtın okunmasının doğru olup olmadığını söylemek mümkün değildir. Ama Tsend Battulga'nın çektiği fotoğrafta yazıtın net görüldüğünü belirtmeliyiz.

Görsel 9: Biger Yazıtı VI (©Battulga Ts.)

Yedinci Yazıt:

Tsend Battulga iki harften oluşan bu yazıtı “yedinci yazıt” olarak kabul etmiş ve “𐰉𐰺 ~ s Q ~ esqa [~ešqa] ~ *to friend / to companion*” (Battulga, 2008, s. 76) şeklinde okumuştur. Yazıtın bu okunuşu hakkında hemfikiriz.

Görsel 10: Biger Yazıtı VII

Bugat Yazıtı

Govi-Altay aймаğının Bugat sumunda bulunan bu yazıtı, ilk olarak 2016 yılında Moğol Ulusal Kamu Radyo ve Televizyonunun sanat ve film yönetmeni B. Bayar tespit etmiştir. Daha sonra bu yazıtın ön çalışmasını Tsend Battulga yapmıştır. Yaptığı ön çalışmada, “*Yazıtı bizzat görmek gerekiyor. Yazıtın kaya üzerine çizilmiş sadece birkaç harf mi yoksa sistemli şekilde yazılmış bir yazı mı olduğu konusunda ayırım yapabilmek zordur. Bunun için yazıtın olduğu yere gidip bakmak gerektiğini vurgulamak istiyorum.*” demiştir.

Ama yine de yazıt “[ᠪᠠᠭᠠᠲᠤ] 𐰉𐰺 𐰉𐰺 ~ bb bkpa b[i t d m] ~ b b(äb äb?) bāk apa b[itidim] ~ *Bāk Apa, I wrote [it]*” (Battulga, 2020, s. 182; 2017, s. 47) şeklinde okumuştur.

Biz, araştırmacının yaptığı transliterasyon ve transkripsiyon hakkında hemfikiriz ancak tercümenin “*yukarıda olan, yukarıya (küçük tepelik bir yer)*” şeklinde yapılması gerektiğini düşünüyoruz.

Görsel 15: Hulsana Am Yazıtı (©Mönhtulga R.)

Şaahar Yazıtı

Govi-Altay aymağının Çandmanı sumunda yer alan Şaahar adlı kayalık tepede bulunmuş olan yazıt, *Moğolistan Coğrafyasındaki Tarih ve Kültür Mirası* adlı kitaba kaynak oluşturmak için yola çıkan bir ekip tarafından bulunmuştur (Gongorjav ve Enhbat, 1996). Bu yazıtı, ilk araştırmacı Yündenbat Boldbaatar inceleyerek okuyup bilim dünyasına tanıtmıştır (Boldbaatar, 2001). Bazilhan Napil de yazıtı okuyup Kazak Türkçesine aktarmıştır (Napil, 2000, s. 77-78). Onlar dışında Tsend Battulga da yazıt ile ilgili kendi okuyuş ve görüşünü çalışmalarında paylaşmıştır (Battulga, 2005c, s. 192-193).

Birinci Yazıt:

Yazıtın bulunduğu kayanın boyutu 44 cm x 107 cm olup yazıtın uzunluğu 14,5 cm, harf yüksekliği ise 4-6 cm'dir.

Yündenbat Boldbaatar “ $\text{𐰚𐰣𐰆𐰇} \sim b(a)l\check{c}ur \sim [b(a)l(a)\check{c}ur]$ ” olarak harf çevirimini yapıp “*Bal-çur* olarak okunabilir” (Boldbaatar, 2001) demiştir. Biz yazıtın bu okunuşu hakkında hemfikiriz.

Görsel 16: Şaahar Yazıtı I

İkinci Yazıt:

Bu yazıtı Tsend Battulga “𐰉𐰺𐰽𐰾 ~ š W G D ~ šoyd (≈soyd [sywδ]?) ~ *Soğd?*” olarak okumuştur (Battulga, 2020, s. 192). Ama bu yazıtı henüz görmediğimizi belirtmemiz gerekmektedir.

Görsel 17: Şaahar Yazıtı II

Üçüncü Yazıt:

Tsend Battulga yazıtı “𐰉𐰺𐰽𐰾 ~ ssnü ~ äs äsänü ~ *Safe and sound, healthy*” (Battulga, 2020, s. 193) olarak okumuştur. Bu yazıtı da henüz görmediğimizi belirtmek isteriz.

Görsel 18: Şaahar Yazıtı III (©Battulga Ts.)

2. Yazıtların Söz Varlığı Özellikleri

Şimdiye kadar Govi-Altay aймаğında bulunan yazıtları tespit edildiği yıllara göre sıraladığımız zaman, Biger Yazıtı dışında hepsinin 2000 yılından sonra bulunduğunu belirtmeliyiz. Bundan, son yıllarda bu bölgede yapılan bilimsel saha araştırması çalışmalarının arttığı sonucu çıkarılabilir. Prof. Dr. Tsend Battulga, bulunan yazıtların konumunu incelemiş ve Eski Türk ve Uygur Devleti Dönemi’nde Orhun vadisinden Beşbalık şehrine yani Kuzey İpek Yolu güzergâhına ulaşmak için gittikleri yol üzerinde bulduklarını çalışmasında önemle vurgulamıştır. Bunun dışında şimdiki Biger sumunda yer alan Biger Gölü ve çevresi hakkında “...batı yönüne giderken yol üstünde bir

geceliğine veya bir müddet zamana konaklamak ve kullandıkları hayvanlarını (at vesaire) otlatıp dinlendirmek için sıklıkla tercih edilen en uygun bölge olmuştur” (Battulga, 2020, s. 163) diye görüşünü paylaşmıştır.

Söz konusu bölgeye ait runik yazıtların hepsi kaya üzerine yazılmış yazıtlar kategorisine girer. Bunlar hem boyut bakımından küçüktür hem de küçük taş veya kaya üzerine yazılmışlardır. Yazıtlar, içerdikleri anlamlara baktığımız zaman daha çok bu yoldan geçip gidenlerin yolculuğunun uğurlu bitmesini dileyen kutlu sözcükler dışında özel isimler ve unvanlar içermektedir.

Kaya veya taş üzerine yazılmış olan küçük yazıtların çoğu, yazıyı bırakan kişiye aittir. Yani bu tür yazıtlar hem boyut olarak küçük hem de anlam bakımından dar ve kısa nitelikte olup yolculuk sırasında yazılmış belgelerdir. Bu tür yazıtlar, yazıyı bırakan kişiyle direkt ilişkili olduğu için birinci şahıs ve iyelik eki çok kullanılmıştır. Örneğin; *bitigim - (benim) yazım* (Zürh Dağı Yazıtı), *er atım-kahraman (benim) adım* (Doloodoy Yazıtı), *bitidim - (ben) yazdım* (Darvi, Müzik Aleti Yazıtı), *bertim - (ben) verdim* (Örtöön Bulag Yazıtı), *urtım- (ben) yonttum* (Hanın Had Yazıtı), *ündätim - (ben) çağırdım (seslendim)?* (Tariyat Yazıtı), *kettim - (ben) gittim* (Şiveet Hayrhan Yazıtı)” (Gerelmaa, 2018b, s. 511)

Söz konusu olan yazıtlarda yukarıda bahsettiğimiz gibi özel adlar ve unvan adlarıyla sıkça karşılaşmak mümkündür. Ama bu çalışma çerçevesinde araştırılan yazıtlardaki cümlenin öznesi (olan kişi) hep üçüncü tekil şahısla ifade edilmiştir. Yani yazıtları bırakma emri veren kişilere hizmet eden yardımcıları veya birlikte yolculuk yapan kişiler, bu yazıtları yazmıştır diye düşünüyoruz. Bunu yazıtlardaki herhangi bir faaliyeti ifade etmek için fiillere eklenmiş üçüncü şahıs eklerinden anlamak mümkündür. Örneğin; yazıtlarda Eski Türkçede “*girmek, hareket etmek*” anlamında kullanılan *yori-* fiili toplam 3 kere geçmektedir. Bunların hepsi de öğrenilen geçmiş zamanın *-ti* ekini alarak üçüncü tekil şahsi belirttiği için “*o (buradan) geçti*” anlamını verecektir.

Bazı sözcükler hakkında:

Burada söz konusu yazıtlarda geçen anlam ve kullanım bakımından dikkatimizi çekmiş olan bazı sözcükleri seçip diğer kaya yazıtları veya abidelerde geçen anlamlarıyla karşılaştırdık.

ᠮᠠᠬᠤᠳ – *yortı* (geçti, gitti)

Bu sözcük bahsi geçen yazıtlarda karşımıza en çok çıkan fiildir. Araştırdığımız Eski Türk yazıtlarının hepsi kaya üzerine yazılmış olduğu için boyut ve anlam olarak dar olmanın yanı sıra o bölgeden geçerken yazıldıkları anlamını çıkarttırmaktadır. Bunun için “ᠮᠠᠬᠤᠳ – *yortı*” şeklinde karşımıza çıkan sözcük birçok eserde mevcuttur. Bu sözcüğün yazıtlarda geçen şekline

baktığımız zaman fiil gövdesine öğrenilen geçmiş zaman ekini alarak üçüncü şahıs belirtmektedir. Buna dayanarak bu sözcüğün geçmiş olduğu yazıtların, birine emredilerek veya başka bir şahıs tarafından yazılmış olduğu anlaşılmaktadır.

Eski Türkçeden itibaren kullanılmış olan *yori-* [git(mek)] fiilinin hem runik yazıtlarda hem de çağdaş Türk dillerinde nasıl kullandığını ve nasıl anlam değişikliklerine uğradığını inceleme ihtiyacı duyduk.

Bu sözcük, Eski Türk dili sözlüğünde “1. *gitmek, hareket etmek, yer vermek, 2. girmek, 3. olmak, bulunmak*” gibi anlamlarda gösterilmiştir (Nadelyaev vd., 1969, s. 274). Klasik runik yazıtlarda daha çok “*gitmek, geçmek*” gibi anlamlarda kullanılmaktadır. Örneğin,

𐰽𐰺𐰍:𐰇𐰏𐰤𐰠𐰍𐰏𐰤:𐰃𐰏𐰏𐰠𐰍:𐰇𐰃𐰤:𐰃𐰏𐰏𐰠𐰍𐰏𐰤𐰠𐰍:𐰇𐰃𐰤 [Blg.q. N4]

Transkripsiyon: *edgü bilgä kişig edgü alp kişig yoritmaz ermiş.*

Aktarım: *iyi bilgi[si olan] kişiyi ve (iyi)cesur kahraman kişiyi göndermemiş (yanından ayırmazmış).*

𐰽𐰏𐰏𐰠𐰍𐰏𐰤𐰠𐰍:𐰽𐰏𐰏𐰠𐰍:𐰽𐰏𐰏𐰠𐰍 [Tunyk.I.N1]

Transkripsiyon: *qayanıma ötüntüm, sü yoritdım.*

Aktarım: *Kağanıma söyledim. Asker gönderdim.*

𐰽𐰠𐰏𐰏𐰠𐰍𐰏𐰤:𐰽𐰏𐰏𐰠𐰍𐰏𐰤𐰠𐰍𐰏𐰤 [Tunyk.II.N3]

Transkripsiyon: *türk sir bodun yorıduqı bu.*

Aktarım: *Türk milletinin gitmişliği budur.*

Sözcük, Türkiye Türkçesinde Eski Türkçedeki yazılış ve kullanımını tamamen yitirmiş olup bunun yerine fiile eklenerek şimdiki zaman eki görevinde kullanılmaktadır (Korkmaz, 2003, s. 611). Ama vokal değişmesine uğrayarak *yürü-* şeklinde korunmuştur ve “*adım atarak ilerlemek, yayan gitmek, hareket etmek, geçmek, değişmek, ilerlemek, (bir işte) ileri gitmek*” (<https://sozluk.gov.tr/>) gibi birçok manada sıklıkla kullanılmaktadır. Bunun dışında başka sözcüklerle birleşip tek mana gösterdiği deyimlerde “*ölmek*” anlamını da vermektedir.

yori- sözcüğü ile aynı kökten olan *jori-* sözcüğü hâlâ Moğol dilinde mevcuttur. Anlamı “1. *Bir işi yapmak veya başarmak için bütün gücünü harcamak, çaba göstermek, 2. Bir yerden başka yere gitmek, ulaşmak, varmak*” (Tsevel, 2013, s. 387) olup aynı fiil kökünden “*zorilgo (amaç), zorilt (hedef), zorimog (cesur, yürekli), zoriud (kasıt)*” gibi yeni isimler türetilmiştir ve yakın anlamlı olarak *zorçi-* “*geçmek, gitmek*” fiili de kullanılmaktadır.

ᠠᠯᠤᠯᠤᠰᠤᠨ - *qutluy boluy* (kutlu olsun)

Söz konusu bölgede bulunan iki yazıtta “*qutluy boluy*” yani “*kutlu olun*” ifadesi geçmektedir. Bu ifade yapılan yolculuğun uğurlu olması ve iyi nihayet bulmasını dileyerek kullanılmış bir bereket ifadesidir. Altan Had II Yazıtı’nda bu bereket ifadesinde geçen “ᠠᠯᠤᠯᠤᠰᠤᠨ – *qutluy*” yani “kutlu, bereket” anlamındaki sözcük birinci satırın sonundan ikinci satıra geçerken hecelere ayrılarak yazmıştır. Yazının genel anlamına bakılırsa yüksek rütbeli veya unvanda olan biri bu yerden geçtiğini anlatarak aldığı yolun bereketli geçmesini dileyip başka biri için yazmıştır. “*qut-luy*” sözcüğünün *qut-* isim gövdesinin anlamı “*kutlu, bereketli, mutlu*”dur. Moğol dilinde “*qutug öljei*” şeklinde eş anlamlı ikileme de korunmuştur.

ᠤᠯᠤᠭᠠᠶ᠋ᠠ - *uluy qaya* (Ulu kaya)

Tayşir sumunda yer alan Davirtiin Buuts I Yazıtı’nın doğu tarafında bulunan kayanın üzerinde “ᠤᠯᠤᠭᠠᠶ᠋ᠠ - *uluy qaya*” şeklinde iki sözcükten ibaret bir satırlık yazıt olduğu tarafımızca daha önce bulunmuştu. Davirt I Yazıtı’na kıyasla daha küçük olması ve başka bir kayanın üzerine yazılmış olması bu iki yazıtın aynı kişi tarafından yazılmış olma ihtimalini düşürmektedir. Yani iki yazıt birbiriyle anlam bakımından da ilişkili değildir. Yazının “*uluy qaya*” yani “*büyük ya da ulu kaya*” olarak yazılmasının sebebi ise bu yazıtların bulunduğu bölgenin yüksek kayalıklardan oluştuğunu ifade etmektir. Yazıtta mevcut olan “*qaya*” sözcüğü ise Klasik Moğol yazı dilinde *y < d* konsonant değişimi ile “*qada*” şeklinde geçmektedir ve Çağdaş Moğol yazı dilinde ise “*had*” olarak kullanılmaktadır.

ᠠᠨᠠᠷ - *aṅar* (ona doğru, onun yönüne)

Biger I Yazıtı’nda geçen bu sözcüğü araştırmacılar çeşitli yönlerden okuyup tercüme etmişlerdir. Sözcüğü, Maamday Şinehüü ile Luvsandorj Bold, cümlelerin genel anlamına dayanarak yazıtta geçtiği yerdeki önceki sözcükle birleştirip tek isim olarak okumuşlardır (Bold, 1990, s. 22; Şinehüü, 1971, s. 37). Tsend Battulga ise, “*onun, onların*” şeklinde şahıs zamirleri olarak okumuştur (Battulga, 2008, s. 72). Sözcük yapısında Eski Türkçe metinlerinde sıklıkla kullanılmış olan yönelme durumu *-yaru/-gerü* ekiyle aynı görevde kullanılmış olan *-ṅaru/-ṅar* eki mevcuttur. Bu ek daha çok üçüncü tekil iyelik ekinin ardından eklenerek kullanılmaktadır. Öyle ise “ᠠᠨᠠᠷ – *aṅar*” sözcüğü “*ona doğru, onun yönüne, ona*” şeklinde yönelme durumu ekinin anlamını belirten üçüncü tekil zamiri olacaktır. Küçük runik yazıtlar kategorisine aldığımız kaya üzerine yazılmış runik yazıtların dil özelliklerini incelediğimizde içerik bakımından yolculuk veya tabiat özellikleri gösterdikleri, bu yüzden cümlede geçen isimlerin daha çok bulunma veya yönelme durumu eki aldığı görülmektedir. Özellikle, klasik runik yazıtlarda sıklıkla rastladığımız *-yaru/*

-gerü eki yerine genel olarak üçüncü şahıs iyelik ekinin ardından gelen -*ᠬᠠ/ᠬᠡ* veya -*ᠬᠠᠷᠤ/-ᠬᠡᠷᠦ* eki yer yer kullanılmıştır (Gerelmaa, 2018a, s. 135-136).

Bu sözcüğünün geçtiği Biger I Yazıtı'nı “1. *čur aᠨar yolu 2. olurtuᠬda*” yani “*Çur, ona doğru (onun yönüne) yolunu aldığında*” olarak aktarmak mümkündür. Cümlede bahsettiğimiz sözcüğün gidilecek yerin veya yönün daha iyi belli edilmesi amacıyla kullanılmış olduğunu düşünüyoruz.

ᠲᠣᠪᠷᠠ – *tobra* (yüksek bir yer, tepe, yüksek olan)

Erdene sumunun Hulsana Am Yazıtı'ndaki 5 harften ibaret bu sözcük bir satır olarak yazılmıştır. Büyük yazılı ve okunaklı olması, transkripsiyonu için kolaylık sağlar. Yazıtı ilk bulan ve araştırmasını yapan Prof. Dr. Rinčinhorloo Mönhtulga ve Batçuluun Ariyajav sözcüğü “*tobira*” olarak okuyup Moğolca-ya “*Toyr!*” (*dolaşarak git*) şeklinde tercüme etmiştir. Sözcüğün *tob-* kökünün, Moğolcada mevcut olan “*dub dugui* (yuvarlak), *tobugur* (çıkıntılı yer), *toboyi* (çıkıntı olmak), *dobu* (küçük çıkıntılı yer)” gibi sözcüklerle ilgili olduğu fikrini ileri sürmüşlerdir (Mönhtulga ve Ariyajav, 2016; Mönhtulga, 2018, s. 72). Şimdiye dek Moğolcada sıklıkla kullanılmakta olan bu sözcükler; *tovgor* “bir şeyin çıkıntılı olarak görünmesi” veya “bir şeyin ayrıntısının yüksek olması”, *dov* “çıkıntı veya küçük tepelik yer” anlamındadır. Ayrıca, *ov tov* “bir yerlerde çıkıntı olarak görünmek”, *dovtsog* “yükseklik ya da tepelik yer”, *tovruu* – “yuvarlak ya da çıkıntılı bir süs” sözcükleri de mevcuttur. Bunların hepsi *tob-* kökünden türemiş sözcüklerdir. Önceki iki araştırmacının “*tobira*” olarak okuyup “*toyr-*” (*dolaşarak git, uzaktan git*) şeklinde tercüme etmesinin sebebinin, “*böörönhiy, ovgor, tovgor*” (yuvarlak, çıkıntı, baş ucu) benzeri anlamlarda olan *tob-* köküne fiilden fiil yapma *-ra* ekinin gelmiş olabileceğini kabul etmeleri olmuştur diye düşünüyoruz. Ama biz bunu Moğol-Türk dillerinde *-ra/-re* şeklinde ortak kullanıldığında ekin “yer, mekân” bildiren sıfat eki olduğunu düşünmekteyiz. Çünkü Moğolcada bu ek “*dotur-a* (iç tarafı, içeride, içinde), *yadar-a* (dış tarafı), *deger-e* (üst tarafı), *door-a* (alt tarafı), *oyir-a* (yakın)” gibi zamirlerde korunagelmiştir. Bu ekle oluşmuş zamirler Eski Türk yazı diliyle yazılmış metinlerde de az değildir. Örneğin, “ᠲᠣᠪᠷᠠ ᠣᠨᠢᠳᠡ ᠣᠨᠨᠢᠳᠡ” (*önünde*), “ᠲᠣᠪᠷᠠ ᠠᠰᠷᠠ” (*altında*), “ᠲᠣᠪᠷᠠ ᠢᠭᠢᠷᠠ” (*içinde*), “ᠲᠣᠪᠷᠠ ᠲᠠᠰᠷᠠ” (*dışında*), “ᠲᠣᠪᠷᠠ ᠡᠭᠢᠷᠠ” (*yakınında*), “ᠲᠣᠪᠷᠠ ᠲᠡᠭᠷᠠ” (*etrafında*)) gibi misallerde olduğu gibi. Bunun için söz ettiğimiz *tob-* fiilinin kökünün “*çıkıntılı ya da yukarıya baş ucu olan yer*” anlamında olduğu, *-ra* ekini alarak “*tobra*” şeklinde “*yükseklik yer, tepe ya da yukarıda olan*” manasını veren sıfat-fiil olduğu görüşündeyiz. “ᠲᠣᠪᠷᠠ – *tobra*” sözcüğünün tek şekilde, ayrı bir küçük kayanın üstüne yazılmış olması yukarıya yani yüksek yere götüren yolun başlangıç noktası olduğunu işaret etmek içindir.

𐰏 – *eseŋ* (sağlık, sıhhat)

Bu sözcük, Govi-Altay aймаğının Çandmani sumunda yer alan Şaahar adlı tepedeki yazıtta karşımıza çıkar. “Sağlık, sıhhat” anlamında olan bu sözcük Moğolcada “*enh esen, esen mend*” olarak ikileme şeklinde de günümüzde kullanılmaktadır. Ayrıca Türkiye Türkçesinde de aynı anlamında *esenle-* yani “selamlamak, nasihat sormak” fiili meydana gelmiştir. Klasik runik yazıtları dışında başka kaya üzerine yazılmış küçük runik yazıtlarda bu sözcükle karşılaşmamakta ancak bu sözcük Eski Uygur Dönemi’ne ait runik yazıtlarda geçmektedir (Mert, 2009, s. 169, 171; Azzaya, 2013a, 2013b).

Unvan isimleri hakkında:

Çalışmamızın kapsamındaki bölgede bulunan runik yazıtların söz varlığını bir yandan unvan isimleri de oluşturmaktadır. Bölgede, o dönemde devletin çeşitli yerlerinde görev yapmış önemli kişilerin bu bölgeden geçiş yaptığını kaydeden tarihî yazıtlar çoktur. Araştırmamızın amacı yazıtların söz varlığı özelliklerini incelemek olduğu için geçen unvan isimlerini oluşturan sözcükleri de hem anlam hem de köken bilgisi bakımından araştırıp bunların aynı kökten türemiş sözcükler olup olmadığını karşılaştırdık. Ancak geçen unvan isimlerinin hangi devlet rütbesinde (derecesinde) olduğu ya da hangi görev için kullanıldığı hakkında bir tespit bulunamadık.

𐰏𐰄𐰆𐰇𐰉𐰊𐰋𐰌𐰍 - *el bitiginiŋ tudunı* (Devlet Yazıcı Tudun)

Araştırmacılar tarafından devletin sınır bölgesini yöneten görevlilere verilmiş olduğu iddia edilen “tudun” unvanı klasik runik yazıtlar dışında “*Höl Asgat*” denilen küçük runik yazıt başta olmak üzere diğer yazıtlarda da geçmektedir.

Tam olarak “tudun” unvanının hangi görevde ya da anlamda kullanıldığı hakkında kesin bilgi bulunmamaktadır. Ama Altan Had Yazıtı’nda “*el bitiginiŋ tudunı*” yani “*Ulsın biçgiyn Tudun*” (*Devlet yazıcı Tudun*) olarak geçmesi dikkat çekicidir. Yine de bu unvanı taşıyan kişinin askerî görevlerde değil de daha çok devletin resmî yazı işleri ya da resmî devlet ilişkileri ile ilgili işlerde olduğunu düşünüyoruz.

𐰏𐰄𐰆𐰇 - *bal çur* (Bal Çur)

“𐰏𐰄𐰆𐰇 - *çur*” olarak okunan unvan ismi Moğolistan coğrafyasındaki kaya yazıtları dışında bazı küçük yazıtlarda da geçmektedir. Bu unvan “*bahadır, kahraman vb.*” anlamında olup genellikle önüne belirten sözcük olarak kullanılır. Örneğin; Doloodoin runik yazıtında *bilig çur* (Bilig Çur), *tinig çur* (Tinig Çur); Tevş Yazıtı’nda *yagız çur* (Yagız Çur) gibi. Ama bizim araştırma yaptığımız bölgede yer alan Şaahar Tolgoi I Yazıtı’nda “𐰏𐰄𐰆𐰇 – *bal çur*” şeklinde isim tamamlaması olarak geçmektedir. “*bal*” sözcüğü klasik runik yazıtlarda

sıklıkla karşılaştığımız “*balbal*” sözcüğü ile anlam bakımından yakın olsa da özel isim grubunda yer aldığı için araştırmacılar bunu tercüme etmeden yazıtta olduğu gibi aktarmaktadır.

ᠪᠠᠯᠪᠠ - *külüg ani* (Külüg Anı)

Bu unvan Biger III Yazıtı’nda geçmektedir. Yazıtı “ᠪᠠᠯᠪᠠ ᠠᠨᠢ - *külüg ani yortı*” şeklinde transkripsiyon edip “*Külüg Anı geçti*” anlamında aktarmak mümkündür. Yazıtla ilgili önceki araştırmalara baktığımız zaman özel unvan adına dâhil olduğunu düşündüğümüz “ᠠᠨᠢ *ani*” sözcüğü, üçüncü şahıs zamiri “*onu, onun*” şeklinde aktarılmıştır (Battulga, 2008, s. 74-75; Şinehüü, 1971, s. 38). Ama yazıtta, “*külüg ani*” şeklinde geçer; ardına bir tamga çizilmiş durumdadır ve sonundaki “*yortı - geçti*” fiili bilinen geçmiş zamanın üçüncü tekil şahsına göre çekimlenmiştir. Bunun için “*onu gönderdi*” olarak tercüme etmek mümkün değildir. Ayrıca yazıtta olan belli bir tamgayla unvan isminin ayrılmış olmasından dolayı sözcüğü anlam bakımından ayrı olarak okumak söz konusu değildir. Sözcük Çağdaş Moğol yazı dilinde sadece “*külüg mori*” (hızlı ve güçlü at) şeklinde kalıplaşmış olarak kullanılmaktadır.

ᠪᠠᠭᠠᠲᠤ - *bäk apa* (Bek Apa)

Bugat Yazıtı’nda geçen bu unvan kaya üzerine yazılmış runik yazıtlarda ve klasik yazıtlarda geçmemektedir. Ama “*apa*” sözcüğü başka bir sözcük ile birlikte unvan grubu oluşturmaktadır. Tsend Battulga, bu yazıtı okuyup incelediği çalışmasında, “... ᠠᠮᠠ *apa*” unvan isminin önünde anlamı pekiştiren ya da belirten bir sözcüğün bulunmasının bu unvanı taşıyan kişinin yaptığı kahramanlıkla ya da görev derecesiyle ilişkili olduğunu söyler. “Örneğin, Kül Tigin Anıtı’nın batı yüzündeki 2’nci satırdaki “*inanču apa yargan tarqan*” olarak geçen “*inanču apa - Sadık Apa*” (*Ata?*) unvanında tarkan olduğu bellidir. “ᠪᠠᠭᠠᠲᠤ *bäk*” sözcüğü “*kuvvetli, güçlü*” anlamında olsa da özel isim olarak değil de daha çok unvanın anlamını pekiştiren belirtme sözcüğü olarak kullanılmıştır.” diye açıklamıştır (Battulga, 2021, s. 57-59).

ᠠᠯᠠᠮᠤ - *alp oruṅu* (Bahadır Oruṅu)

Bu unvan Davirtiin Buuts Yazıtı’nda geçmektedir. “Kahraman, bahadır” anlamında olan “*alp*” sözcüğü runik yazıtlarda daha çok sıfat görevinde veya unvan grubunda yer almaktadır. Ama “ᠠᠯᠠᠮᠤ *oruṅu/ uruṅu*” sözcüğü Eski Uygur devletine ait Tariat Anıtı’nda sadece özel isim olarak 2 kere geçmektedir. Tsend Battulga “*tuğ, bayrak*” anlamında olan bu unvanı geleneksel Moğol yazı diliyle yazılmış eserler dışında Moğolcanın çeşitli ağızlarına ait belgelere dayanarak daha geniş bir şekilde araştırmıştır (Battulga, 2021, s. 60-64).

3. Yazıtlara Ait Tamgalar

Moğolistan coğrafyasında bulunmuş olan çoğu yazıtta birden fazla tamga resmi bulunmaktadır. Özellikle yazıtlar kim tarafından çizilerek veya yontularak yazılmışsa o kişinin kendi mensup olduğu boy veya kabileyi sembolize eden tamgayı çizmesi bir gelenek hâline gelmiştir. Bu sebeple bir yerde bulunan tamga ile yazıtı birbirinden ayrı olarak ele almak mümkün değildir.

Tamgaları, yazıtların yazıldığı tarihe dayanarak yazıtın yazıldığı esnada yapılmış olan tamgalar yani yazıt ile birlikte çizilmiş tamgalar ve yazıtların yakınında veya etrafında bulunan ve yazıt ile ilişkili olan tamgalar olarak ikiye ayırmak mümkündür.

Genelde askerî faaliyet için yani savaş veya devlet işleri için yolculuk yaparken başta bulunan kişi tarafından yazı yazılıp onun hizmetinde bulunan kişiler tarafından tamga çizildiğini düşünüyoruz. Tamgayı çizerken de kendi mensup oldukları boy veya kabilenin o toplumdaki derece ve etkisine göre sıralama yaparak çizdiklerini düşünüyoruz.

Govi-Altay aймаğının Biger sumundaki Altan Had (3 yazıt) ve Biger (7 yazıt) olarak adlandırdığımız bölgede tespit edilen toplam 10 ayrı yazıt vardır. Bundan Altan Had III Yazıtı'yla birlikte çizilmiş 2 ve yazıtla ilişkisi olan 8 tamga mevcuttur. Ama Biger I ve II Yazıtlarıyla birlikte çizilmiş birer tamga bulunmaktadır. Çandmani sumunda yer alan Şaahar Tolgoi Yazıtı'yla birlikte çizilmiş 3 ve yazıtla ilişkisi olan 25 tamga mevcuttur. Bu tamgaların bir tamganın çeşitli türleri olması dikkat çekmektedir. Yüksek dağların vadisinde “Şaahar” denilen bu küçük kayalık tepe; runik yazıtlar ve tamgalar dışında Bronz Çağı'nın sonu, Demir Çağı'nın ilk dönemine ait kaya resimleri bakımından zengindir. Sadece bu iki çağa ait değil diğer tarihî dönemlere ait eserler de mevcut olduğunu söylemek gerekir.

Bu bölgede 2015 yılında bulunmuş olan Hulsana Am Yazıtı'ndaki tamganın resmini araştırmacı Rinçinhorloo Mönhtulga'nın çektiği fotoğraf ve yaptığı çalışmadan aldığımızı belirtmemiz gerekmektedir. Ayrıca 2016 yılında bulunan Bugat Anıtı üzerinde yer alan tamga resimleri hakkında da B. Bayar'ın çektiği tek fotoğrafa dayanarak ön çalışma yapmış olduk. Bunun için yazıtla ilgili olan başka tamgalar hakkında daha sonra detaylı olarak inceleme yapacağız.

Moğolistan'ın batı bölgesinde yer alan Govi-Altay aймаğındaki runik yazıtlar, üzerinde tamgalar olan kayaların görünüş ve konum gibi diğer etkenlerden kaynaklı küçük farklılıklar olsa da bir tamganın çeşitli farklı şekillerde çizilmiş olması dikkat çekicidir. Araştırmamızda bilimsel bulguların tarihî değerini göz önünde bulundurarak her tamgayı tam olarak kayanın üstünde çizildiği gibi aynı görünüş, boyut ve gösterdiği yöne göre vermeye çalıştık.

Govi-Altay Aymağı Bölgesinde Bulunan Runik Yazıtlardaki Tamgalar:

Altan Had Yazıtı'nın tamgaları: Alt.Kh.III.1 , Alt.Kh.III.2 , Alt.Kh.+1 , Alt.Kh.+2 , Alt.Kh.+3 , Alt.Kh.+4 , Alt.Kh.+5 , Alt.Kh.+6 , Alt.Kh.+7 , Alt.Kh.+8 .

Biger Yazıtı'nın tamgaları: Bgr.III.1 , Bgr.IV.1. , Bgr.+1. , Bgr.+2. , Bgr.+3. , Bgr.+4. , Bgr.+5. , Bgr.+6. , Bgr.+7. , Bgr.+8. , Bgr.+9. , Bgr.+10. , Bgr.+11. , Bgr.+12. , Bgr.+13. , Bgr.+14. , Bgr.+15. , Bgr.+16. , Bgr.+17. .

Bugat Yazıtı'nın tamgaları: Bugat.1 , Bugat.2 , Bugat.3 , Bugat.4 , Bugat.5 , Bugat.6 .

Davirt Yazıtı'nın tamgaları: Davrt.I.1 , Davrt.+1 , Davrt.+2 , Davrt.+3 , Davrt.+4 , Davrt.+5 , Davrt.+6 , Davrt.+7 , Davrt.+8 , Davrt.+9 , Davrt.+10 , Davrt.+11 , Davrt.+12 , Davrt.+13 , Davrt.+14 , Davrt.+15 , Davrt.+16 , Davrt.+17 , Davrt.+18 , Davrt.+19 , Davrt.+20 , Davrt.+21 , Davrt.+22 , Davrt.+23 , Davrt.+24 .

Höşööt Tolgoi Yazıtı'nın tamgaları: Khosh.T.1 , Khosh.T.+1 , Khosh.T.+2 , Khosh.T.+3 .

Hulsana Am Yazıtı'nın tamgaları: Khuls.A 1 .

Şaahar Yazıtı'nın tamgaları: Shahr.I.1 , Shahr.I.2 , Shahr.I.3 , Shahr.+1 , Shahr.+2 , Shahr.+3 , Shahr.+4 , Shahr.+5 , Shahr.+6 , Shahr.+7 , Shahr.+8 , Shahr.+9 , Shahr.+10 , Shahr.+11 , Shahr.+12 , Shahr.+13 , Shahr.+14 , Shahr.+15 , Shahr.+16 , Shahr.+17 , Shahr.+18 , Shahr.+19 , Shahr.+20 , Shahr.+21 , Shahr.+22 , Shahr.+23 , Shahr.+24 , Shahr.+25 , Shahr.+26 , Shahr.+27 .

Çandmani sumunda yer alan Şaahar Tolgoi'dan toplam üç tane runik yazıt bulunmuştur. I yazıtıyla birlikte çizilmiş üç tamga mevcutken onların yanında resmi bulunmaktadır. Bu resimde bir dağ keçisi tamgası ya da sadece bir hayvan olarak dağ keçisi çizilmiş olabilir. Dağ keçisi tamgasının genellikle şeklinde yani gerçek hayvan görüntüsünden esinlenilerek tasarlandığı bilinmekte ve yukarıda gösterdiğimiz resimde dağ keçisinin (ceren?) boynuzunun, başının ve kuyruğunun net bir şekilde çizildiği görülmektedir. Bunun için biz bu resmin tamgadan çok kaya resmi olarak kabul edilmesi gerektiğinin doğru olduğunu düşünüyoruz.

Sonuç

Govi-Altay aymağında 7 yerde 18 tane runik yazıt tespit edilmiş ve bunlara ilişkin 95'e yakın tamga ve işaret resmi kaydedilmiş durumdadır. Bu tamgalardan en çok tamgası ve buna benzer versiyonlar Biger, Şaahar ve Bugat

Yazıtlarında çizilmiştir. Tamgaların bazıları çok net ve titiz bir şekilde çizilmiş ise de aksine bazı tamgalar belli olmayıp diğer kaya resimleriyle karışmış veya üstüne çizilmiş durumdadır. Nitekim, bizim araştırmamızın ön çalışmasında kullandığımız bu kaynakların; kişilerin hangi boy veya kabileye mensup oldukları, ne zaman ve hangi tarihî işlere katılmak için batıya gittiklerini ortaya çıkarmak ve ayrıca runik yazıtlarda bulunan tamgalardan hangi boy veya kavmin nerelerde kaç tane yazı bıraktıkları ve yazıtların birbiriyle ilişkili olup olmadığını anlamak açısından önemli kaynaklar olabileceğine inanıyoruz.

Runik yazıtların bulunma tarihine baktığımızda 2000 yılından itibaren bu bölgedeki bilimsel saha araştırma çalışmalarının iyi yapıldığını görebiliyoruz. Runik yazıtların hepsi kaya üzerine yazılmıştır. İçerdiği anlam bakımından ise o dönemin yüksek devlet görevlilerinin bu yerlerden geçtiklerini ve yollarının açık ve mübarek olmasının temenni edildiği durumlar çoğunluktadır. Ayrıca bu tür yazıtların, daha çok başkalarına yazdırıldığı ya da bu yazıtların birlikte seyahat ettikleri kişiler tarafından yazılmış olduğu görülmektedir.

Kaya üzerine çizilerek veya yontularak ortaya konulmuş bu yazıtlarda diğer runik yazıtlarda olmadığı dikkatimizi çeken sözcükler ve kalıp ifadeler rastlanmaktadır. Örneğin, bu yazılarda genellikle unvan, rütbe veya derece gösteren isimler çoktur. Unvanları daha çok belirtmek amacıyla önüne getirilen isimlerden bu unvanın kime ya da hangi devlet görevlisine ait olduğunu anlamak mümkündür.

İleride, diğer aymak veya bölgelerde bulunan kaya üzerine yazılmış runik yazıtların konumunu ve tarihlendirmesini tam olarak araştırdığımız zaman o dönemde kullanılmış olan ticaret ana yolunu ve batıya seyahat edilen eski yol rotasını ve haritasını çıkarmanın mümkün olacağını düşünüyoruz.

Kısaltmalar:

Alt.Kh.III.	Altan Had Yazıtı III
Alt.Kh.+	Altan Had Yazıtı'yla ilişkili tamga
Blg.q. N4	Bilge Kağan Yazıtı, kuzey yüzü, 4'üncü satır.
Bgr.III.	Biger Yazıtı III
Bgr.IV.	Biger Yazıtı IV
Bgr.+	Biger Yazıtı'yla ilişkili tamga
Bugat.	Bugat Yazıtı
Davrt.I.	Davirt Yazıtı I
Davrt.+	Davirt Yazıtı'yla ilişkili tamga
Khosh.T	Höşööt Tolgoi Yazıtı

- Khuls.A Hulsana Am Yazıtı
 Shahr.I Şaahar Yazıtı I
 Shahr.+ Şaahar Yazıtı'yla ilişkilili tamga
 Tynyk.I.N1 Tonyukuk Yazıtı I, kuzey yüzü, 1'inci satır
 Tynyk.II.N3 Tonyukuk Yazıtı II, kuzey yüzü, 3'üncü satır

Kaynakça

- Azzaya, B. (2013a). Tariyatın biçeesnee tohioldoh negen helleg. *Gadaad hel soyol sudlal, № 387(17)*, 9–16.
- Azzaya, B. (2013b). *Uygurun üyed holbogdoh runi biçgiyn songodog dursgalın sudalgaa (Eh biçig, ügiyn sangiyn sudalgaa)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ulaanbaatar: Moğolistan Devlet Üniversitesi Yabancı Diller ve Kültür Fakültesi.
- Korkmaz, Z. (2003). *Türkiye Türkçesi grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Battulga, Ts. (2005a). “Altan Had”-nı biçees. *Acta Mongolica, Vol. 5 (246)*, 141–144.
- Battulga, Ts. (2005b). *Mongolın runi biçgiyn бага dursgaluud*. Ulaanbaatar: Mongol Ulsın İh Surguul’.
- Battulga, Ts. (2005c). Şaahar tolgoyın ertniy biçgiyn dursgal (Sudalgaaın ur’ dçilsan düngees). - Bot’ XXV *Erdem Şinjilgeeniy biçig, Bot’ XXV, MUİS Mongol Hel Soyolın surguul’*, (248), 29–32.
- Battulga, Ts. (2006). Altan hadnı biçees (Ur’ dçilsan sudalgaa). *Mongolian Journal of Anthropology, Archaeology and Ethnology, Vol. II №1(254)*, 53–59.
- Battulga, Ts. (2008). Bigeriyn ertniy biçeesüüd. –*Hel Zohiol Sudlal, Tom.1(33) (fasc.8)*, 71–82.
- Battulga, Ts. (2016). Tayşırın Davırtın Buutsnı biçees, *Acta Historica, Tom XVII (fasc.1)*, 5–10.
- Battulga, Ts. (2020). *Mongolın runi biçgiyn бага dursgal / The small monuments of Mongolian runic inscription*. Ulaanbaatar: Mongolian Ministry of Culture; Institute of Archaeology, Mongolian Academy of Sciences.
- Battulga, Ts. (2017). Mongolın türeg sudlal (2016). *The Third International Conference on Asian Studies Vol. III (ICAS2017)* içinde s. 42-47. Moğolistan Eğitim Üniversitesi.
- Bold, L. (1990). *BNMAU-ın nutag dah’ hadnı biçees*. Ulaanbaatar.
- Boldbaatar, Yü. (2001). Şaaharın türeg biçees. *Altaica Vol. I*, 171–173.
- Gongorjav, G. (Ed.). (1999). *Mongol nutag dah’ tiiüh soyolın dursgal (Sedevçilsen lavlah)*. Ulaanbaatar: Mongolın Hümüünlegiyn Uhaanı Akademi.
- Gongorjav, G. ve Enhbat, G. (1996). “*Mongol nutag dah’ tiiüh soyolın dursgal*” *Tol’ biçgiyn hereglegdehüün bürdüülele ekspiditsiyn ödriyn temdeglel*. Ulaanbaatar: Soyolın Öviyn Töv.

- Gerelmaa, N. (2018a). Altayn büs nutag dah' runi biçgiyn dursgaluudın helniy ontslog. *Altaica Vol. XIV*, 131–141.
- Gerelmaa, N. (2018b). Runi biçgiyn бага dursgaluudın ügiyn san, helzüin ontslog, *The 4th International Conference on Asian Studies Vol.IV (ICAS2018)*. Moğolistan Devlet Üniversitesi, 18 Mayıs 2018, Ulaanbaatar, 509–514.
- Mönhtulga, R. ve Ariyajav, B. (2016). Moğolistan'da bulunan yeni bir yazıt: Hulsana Am yazıtı/ A newly-found inscription from Mongolia: The Khulsana Am inscription. *Moğolistan'daki Türk Ayak İzleri / Turkic Footprints in Mongolia* içinde s. 85–87.
- Mert, O. (2009). *Ötüken Uygur dönemi yazıtlarından Tes, Tariat, Şine Us*. Ankara: Belen Yayıncılık Matbaacılık.
- Mönhtulga, R. (2018). *Türeg, Mongol sudlalın ögüüllüüd, Erdem şinjigeeniy büteeliyn tüüiver (2003-2018 он)*. Ulaanbaatar: Udam Soyol.
- Mönhtulga, R. (2015). Hulsana Amnı runi biçees. *Mongol Survalj Biçgiyn Sudlal*. 21 Ağustos 2015, Ulaanbaatar, 45–46.
- Nadelyaev, V. M., Nasilov, D. M., Tenişev E. R. ve Şçerbak, A. M. (Ed.) (1969). *Drevnetyürkskiy slovar'*. Leningrad.
- Napil, B. (2000). Mongoliyada janadan tabılğan Türik bitik jazuları. *Habarları (İzvestiya) 5(229)*, 68–77.
- Tsevel, Ya. (2013). *Mongol helniy tovç taylbar tol'* (Şagdarsüren, Ts. Ed.). Ulaanbaatar.
- Şinehüü, M. (1971). Begeriyn ertniy türeg biçees. *Şinjeleh Uhaanı Akademiyn Medee*, №1, 37–39.
- 바트돌가 체. (2017). 새로 발견된 문자 문헌자료: 히르기스 오보 비석 연구. 91–121.

Extended Summary

The great significance of ancient Inscriptions is that they become the evidence of that historical period. Approximately 170 runic inscriptions dating back to the Turkic, Uighur period have been registered in the territory of Mongolia so far. Based on location and special characteristics of Mongolian runic inscription, the territory can be classified into Western, Northern, Central, Southern, and Eastern. Mongolian runic inscriptions found in Western region: Bayan-Ölgii, Khovd, Govi-Altai, Uvs, Zavkhan; in the category of Central region: Övörkhangaï, Arkhangaï, Bulgan, Töv, Bayankhongor, and inscriptions from Ulaanbaatar; in the category of Northern region: Khösvgöl, Orkhon, Selenge, Darkhan-Uul; in the category of Eastern region: Dornod, Sükhbaatar, Khentii; in the category of Southern region: Dundgovi, Dornogovi, Ömnögovi, Govisumber provinces are included. In this respect, if the discovered place is unknown the inscription is registered as it was discovered in Ulaanbaatar and the Mongolian runic inscriptions that have been registered in 18 provinces so far, excluding 3 provinces located in the northern region such as Orkhon, Selenge, Darkhan-Uul.

Mongolian runic inscription belonging to the Western region found in Zavkhan province differs by its writing method, whereas runic inscriptions found in Bayan-Ölgii, Uvs, and Khovd are similar to the Yenisei inscriptions and for this reason they are different from Mongolian runic inscription regarding its characters.

Govi-Altai runic inscriptions are located along the central road extending from Beshbalik to south-west until silk road in the period of Ancient Turkic, Uighur. They play important role in the studies of philology and history since they include many state and military ranking words and personal names.

In this article, reading, lexicological features and relevant *tamgas* of 18 inscriptions discovered in Govi-Altai province have been studied. As of today, a total of 18 runic inscriptions have been discovered in 7 places from this province. Being the first of these inscriptions, the Biger inscription was discovered in 1969 during the studies of the “Researches on Inscriptions” project which was carried out by Mongolia and the Soviet Union jointly for researching historical and cultural elements. And finally our project team has discovered Davirt II inscription in 2020. Additionally, ground expedition unit of Archeology Institute of the Mongolian Academy of Sciences has rediscovered Höşööt Tolgoi inscription. The research team completed a hand painting of 95 *tamgas* related to these inscriptions.

The discovery and registration of 14 of 18 abovementioned inscriptions in 2000 show that in the previous years’ research work has been done well in this region. Ancient Turkic inscriptions belonging to the region we take into consideration are all rock inscriptions and small in size, engraved in stone rock mostly.

The inscriptions contain the meaning of journey blessings and travel notes following the name and title of the owner. In other words, 32 words appear in duplicate numbers in runic inscriptions discovered in this province and 15 words or 47% are the titles and personal names.

Even though personal names and titles occur many times, the content was written by third parties such as servants, lower rank officials, and people who traveled together. It becomes clear when the grammatical conjugation of the third person is used in order to express an action in the inscriptions. For example, the word *yorı-* expresses the meaning of “to go, to move” in old Turkish language occurs three times in the inscriptions and all refer to third-person which is conjugated by “-ı” suffix and expressed the meaning of “he/she traveled”. The research team completed a hand painting of 95 *tamgas* that belonged to these inscriptions.

The three inscriptions such as Altan khad, Biger and Khöshööt Tolgoi found in Biger, Govi-Altai, consist of 11 separate inscriptions. There are 2 *tamgas* directly drawn with the inscription and 8 *tamgas* indirectly belonging to Altan khad III inscription, two inscriptions of Biger has 1 *tamga* each belonging to the inscription directly, 17 *tamgas* belong to the inscription indirectly, and Khöshööt Tolgoi inscription has 1 *tamga* belonging to it directly, and 3 *tamgas* belonging to it indirectly. Chandmani soum’s Shaakhar Tolgoi’s inscription has 3 *tamgas* directly and 25 *tamgas* indirectly belonging to it, and it attracts researchers with many variants of the one *tamga*.

The inscription of Bugat has 6 *tamgas* directly belonging to it, 4 of which are variants of the one *tamga*. Our research team went for studying this inscription but we haven’t found it yet. We will discuss this *tamga* indirectly belonging to the inscription in further studies. But the Davirt I inscription has 1 *tamga* directly belonging and 24 *tamgas* indirectly belonging to the two inscriptions. The Inscription of Khulsana Am is located on a big rock and it has only one *tamga*.

The most prevalent *tamga* is ¶ and its variants, which are related to these inscriptions and depicted in Biger, Shaakhar, Bugat, and Khöshööt Tolgoi monuments.

Some *tamgas* are very clear and accurate whereas some are blur and look like overlapped with other rock paintings.

Furthermore, we hope that these preliminary studies will be an important source to identify which tribespeople in which period traveled to the west and which historical event to participate in. Besides, by tracing after *tamgas* in runic inscriptions we will be able to identify the tribes, where they lived and how many inscriptions they left behind to clarify a relation between inscriptions.

